

ОСНОВНІ ФОРМИ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Питання змісту і форм навчального процесу у вищих навчальних закладах завжди турбувало не лише уряд, міністерство освіти, професорсько-викладацький корпус, а й самих студентів. Лише кожен з них проявляв свою зацікавленість цими питаннями з різних причин та з певною метою.

Вивчення обраної проблеми охоплює початок і розгортання діяльності вищих навчальних закладів на теренах України, що триває до наших днів. Хронологічно історіографічний процес включає три періоди: дореволюційний (імперський), радянський і пострадянський (сучасний). Українська історіографія щодо питань вищої освіти та гуманітарної зокрема, в сучасних умовах представлена широким колом публікацій. Ми акцентуватимемо увагу лише на основних дослідженнях сучасного періоду, який характеризується переосмисленням історії української нації в усіх її проявах, переходом на позиції об'єктивності та історизму. Гуманітарній освіті її змісту і формам опосередковано присвячені окремі розділи в загальних монографічних дослідженнях з вищої освіти України [80, 81, 26, 68, 35, 70, 67, 63, 53].

Дана тема частково відображена і в сучасних дисертаційних працях з різних питань історії вищої освіти й науки [25, 23, 22, 52, 38].

Варто звернути увагу й на праці зарубіжних дослідників, які прямо, або опосередковано торкаються даної теми [12, 45, 15, 26].

Аналіз сучасних літературних джерел свідчить про актуальність обраної теми, недостатній рівень її вивчення та потребу подальшого ґрунтовного її дослідження.

Завданням даної статті є розгляд і аналіз, на основі відомих та невідомих документів і матеріалів, основних форм навчання, порівняння їх поширення у різних вищих гуманітарних навчальних закладах.

У період, який ми досліджуємо, навчальний процес у вищих гуманітарних закладах передбачав залучення студентів до таких форм роботи: відвідування

лекцій, практичних занять, написання і читання творів за предметами курсу навчання.

Тривалий час домінуючою була лекційна форма викладання, але поступово окремі викладачі почали практикувати заняття зі студентами у формі репетицій і вчених бесід. Студентів зобов'язували готувати письмові роботи на задані теми й обговорювати їх із професором. У другій половині XIX ст. набули поширення просемінарії та семінарії (подібні до тих, які існували в західно-європейських університетах). Викладачі, котрі мали тривалі закордонні наукові відрядження, після повернення активно включалися в семінарську роботу. Так, у 1881/82 навчальному році на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира практичні заняття зі студентами проводили: В. Антонович – з російської історії, Ф. Фортинський – з історії середніх віків, І. Лучицький – з нової історії, В. Аландський – з грецької літератури, Ф. Мищенко – з грецької історіографії. Однак історично семінар не став головною інституційною формою організації історичної науки в російських університетах, нею так і залишилася кафедра.

Лекції читалися російською мовою, іноземні викладачі вживали латину [1, 264-265]. Відвідування лекцій вважалося обов'язковим, проте 35,4 % студентів цим нехтували [69, 180]. Чинниками, що впливали на відвідування студентами лекцій, було значне навчальне навантаження, умовний поділ молоддю предметів на “головні” і “другорядні”, страх перед вимогливим професором, який на екзамені міг пригадати відсутність на лекції [31, 5], цікавість матеріалу та професіоналізм лектора (було вагомим для 57,2 % студентів), близькість сесії [79, 575]. На важливих для студентства лекціях звичним було побачити молодь на вікнах, сходинах кафедри, навколо неї, в коридорі [6, 240].

Київська духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька відносилися до навчальних закладів закритого типу. Тут лекції були основною формою навчання, відвідування їх та ведення конспекту було обов'язковим.

Навчання в академії розпочиналося у вересні – наприклад, 1899 року – 6 вересня. Лекції тривали з 9 години ранку до 14 години, тобто в день було в

середньому 3–5 лекцій [28, 74, 89]. За статутом 1869 р. лекції з кожного предмета розподілялися Радою таким чином, аби на трьох перших курсах було не менше 18, а на четвертому не менше 9 лекцій на тиждень загальною тривалістю однієї в годину. Згідно зі звітом за 1896/1897 навчальний рік для студентів I курсу було призначено 28, II курсу – 29, III – 22 і для IV – 12 лекцій на тиждень [36, 32]. За часів дії Статуту 1869 р. всі предмети ділилися на загальнообов'язкові та спеціальні. Із усіх загальнообов'язкових предметів у 70-ті роки найбільшою відвідуваністю відзначалися лекції зі Святого Письма Старого Завіту (ректора єпископа Михайла) та філософії (П.І. Ліницького). Лекції читали в студентській залі, яка ледь уміщувала всіх бажаючих.

Свої думки з приводу викладання в академії висловив її випускник В. Рибинський: “Лекції читались із зошитів, крім того, ніхто з лекторів не догодив нам своєю дикцією та ораторськими прийомами” [44, 157]. Багато викладачів змушені були читати предмети, з яких не спеціалізувалися. Проте були викладачі, яких студенти дуже поважали: професор латинської мови М. М. Дроздов, викладач естетики і теорії словесності М. І. Петров та ін [Там само, 161, 171].

Іншою формою навчання студентів було написання семестрових творів як із загальнообов'язкових (Священного Писання Старого Завіту, психології, філософії, проповіді), так із спеціальних предметів (з літератури та слов'янських наріч для практиків) [13, 12–13]. Бувший її студент П. Руткевич пригадує, що написання твору з філософії вимагало звернення до іншомовних джерел (цього вимагав лектор П. І. Ліницький). З літератури довелося писати твір за романом М. Чернишевського “Що робити?”. З курсу слов'янських наріч студенти читали праці Пипіна, Шафарика, Буслаєва [Там само, 14].

Студенти академії 70-х – початку 80-х рр. писали семестрові твори тільки на I та II курсах. На третьому курсі вони займалися написанням кандидатського твору.

Ф.І. Титов згадує, що курсовий твір на ступінь кандидата богослов'я йому довелося писати зі Св. Писання під керівництвом професора С. М. Сольського: “Теми, що оголошувалися професорами без всякого узгодження із студентами,

розподілялися ними за випадковими чинниками, іноді навіть за допомогою жеребу”[71, 432]. Казеннокоштных студентів інституту кн. Безбородька, відсутніх на лекції, чекало ув’язнення в карцері, а для пошуку прогульників щоразу проводилися переклички; за прослуханий студентом курс професори розписувалися у так званих „лекційних аркушах” [61, 629]. Тут існували й інші правила для студентів, наприклад, вони повинні були стоячи відповідати на запитання професорів, але заборонялося щось запитувати у них, залишати аудиторію без поважних причин, слухати перед початком та по закінченні лекцій молитву [78, 7-7 зв].

Ставлення до занять не було у всіх однаковим. Були студенти, які сумлінно відвідували всі заняття (2,6 % студентів), і ті, хто прогулював їх [69, 180]. Сумлінні юнаки боялися спізнитися бодай на хвилину, сиділи на першій парті, відзначалися охайністю та педантичністю, заносили в зошити число, день, годину лекцій; ввечері перечитували їх та робили виправлення [4, 1]. Втім, такі записи містили багато помилок. Через це з 1863 р. студентам заборонили без дозволу викладачів літографувати лекції і конспекти [55, 16]. Цим займалися лектори чи призначені зі студентів записувачі, які конспектували за викладачем, зводили текст лекції, літографували, а після перевірки професора видавали [34, 4]. Для запису деяких обов’язкових лекцій у закритих закладах зі студентського кола призначалися два стенографи, що працювали по черзі й після занять диктували записане студенту-переписувачу. За цю роботу вони отримували по 2 руб. за півріччя з кожного студента. Лекції з спеціальностей велися двома черговими студентами, які їх переписували і віддавали на зберігання старості курсу, конспективні записи лекцій здійснював черговий студент у загальному журналі, що зберігався в інспекції [31, 9-10].

Для підвищення інтересу до навчання й запобігання студентських заворушень, статут 1884 р. дозволив студентам, понад слухання предметів свого факультету, відвідувати лекції й інших, а також обирати лектора [47, 44].

Ще однією формою занять студентства було читання “капітальних творів з усіх галузей університетської освіти”, для чого було засновано окремий відділ бібліотеки [58, 7]. У закритих закладах ця форма навчання відзначалася

особливою ретельністю. Так, у Ніжині читання творів античних письменників супроводжувалося обов'язковим звітуванням [54, 53].

Засновником історичних семінарів був Л. Ранке. Працюючи з 1825 р. в Берлінському університеті, а з 1834 р. очолюючи там кафедру німецької історії, створив семінар для роботи зі студентами й докторантами, які згодом посіли практично всі кафедри історії в німецьких університетах і поширили там досвід семінарської підготовки професіональних істориків.

В університетах Російської імперії офіційно семінари й практичні заняття було запроваджено лише з 1863 р. Під ними розумілися наукові бесіди студентів під керівництвом викладачів, усний виклад частини науки за класичними творами, письмові відповіді в аудиторії на задані викладачами питання, розбір і тлумачення джерел, написання творів та практичні дослідження, що проводилися під керівництвом професорів в навчально-допоміжних установах [58, 7].

Аналіз програми навчання за 1895/96 навчальний рік дає підстави стверджувати, що на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира практичні заняття проводилися з російської історії та всесвітньої історії. Для вивчення їх на відповідному курсі відводилося 12 годин на тиждень. До переліку рекомендованих відносилися такі предмети: політекономія, педагогіка, палеографія, археологія, етнографія, географія, історія загальної літератури, нові мови тощо. Обов'язкова кількість годин по рекомендованих предметах становила 4 години на тиждень [77, 1- 4].

У КДА зміст практичних занять полягав у тому, що студенти під керівництвом наставників вивчали джерела наук та навчальні посібники, розбирали найважливіші твори з літератури, предметів, знайомилися з підручниками та навчальними посібниками для викладання наук у семінарії [28, 9].

Навчальний процес у Київській духовній академії, попри надмірний догматизм та не завжди високий фаховий рівень викладачів, відзначався досить високою ефективністю. Студентство вищого духовного закладу, незважаючи на значну кількість дисциплін богословського характеру, долучалося до здобутків

світової науки та суспільної думки, знайомилося на заняттях із сучасними творами російської літератури. Академія готувала справді висококваліфікованих фахівців, доказом чого може слугувати той факт, що із стін ВНЗ вийшли батько відомого українського історика М. Грушевського Сергій Федорович та його дядько Марко, український етнограф, історик та громадський діяч Ю. Січинський, письменник та публіцист О. Лотоцький, церковний діяч першої чверті ХХ ст. В. Чехівський та інші [80, 22].

Семінари як форма аудиторної наукової роботи студентів під керівництвом професора практикувалася в російських університетах від самого початку їх заснування, проте в умовах жорсткого адміністративно-політичного контролю та слабкої матеріальної бази навчального процесу вони не набули ваги сильної інституційної конструкції, а офіційне їх введення у вишах, як зазначалось вище, відбулося лише у 1863 році. Багато залежало від особи професора і його наукових інтересів. У Росії серед професури склалася традиція регулярно збирати студентів, недавніх випускників та молодших колег, які працювали над дисертаціями, у своїх квартирах. Тут йшлося про нові публікації, обговорювалися попередні повідомлення про результати досліджень, велися методологічні дискусії. Такі зібрання отримували назву семінарів за іменем професора й часто закладали основи наукових шкіл. Так у Києві працювали зі студентами В. Антонович і згодом В. Перетц.

Аудиторні семінари, внесені до розкладу для студентів старших курсів, дуже рідко набували того високого наукового рівня, який вони мали у німецьких університетах. Б. Крупницький згадував, що семінар М.Довнар-Запольського справляв враження формальних занять, які відвідувалися студентами для отримання заліку. Натомість “науковий живчик бився у Історично-етнографічному гуртку” під керівництвом того ж професора [39, 276]. До роботи цього гуртка ми ще повернемося, а наразі зазначимо, що у вищих навчальних закладах почали створюватися гуртки українознавства. Проте влада охочіше дозволяла їх в університетах, які знаходилися за межами України, – у Петербурзі, Дерпті, Томську [24, 65].

У циркулярі міністра народної освіти від 21 липня 1899 р. практичні заняття, як форма навчання розглядалися як засіб для досягнення „бажаного спілкування між студентами, професорами та навчальним керівництвом”, пропонувалося запровадити якомога ширшу і правильну їхню постановку [17, 49]. Студенти, які в будні не встигали закінчити роботу в навчально-допоміжних установах, працювали в них у неділю.

На історико-філологічних і юридичних факультетах семінари були досить поширеними. На семінарах читали першоджерела, писали реферати, виступали з ними і обов'язково обговорювали [3, 275-276]. Студенти досить позитивно і відповідально ставилися до цієї форми занять. Так, наприкінці 1911/12 н. р. київські курсистки розібрали теми рефератів на наступний навчальний рік [20, 6], а диспути з приводу виголошених рефератів могли тривати й до шести годин у вщент заповненій курсистками аудиторії.

Однією з форм контролю знань студентів було представлення письмових робіт з факультетського предмета на задану тему. Незаможні студенти ставилися до цього серйозно, адже це могло звільнити їх від плати за навчання або допомогти отримати одноразову допомогу до 80 крб., стати основою для написання кандидатської дисертації [79, 574].

У закритих закладах представлення письмового твору з предмета, з якого складався іспит, було обов'язковим: в інституті казеннокоштных студентів навчальний семестр не зараховувався без представлення шести семестровок.

У другій половині XIX ст. відбулося відносно систематичне проведення практичних занять та поширилися їх організаційні форми на юридичних факультетах. Підсумок різновидів цієї форми аудиторної роботи міститься в “ЖМНП” (в розділі “Університети”) за лютий 1871 р. У ньому зазначається, що практичні заняття можуть полягати: в наукових бесідах студентів під керівництвом викладачів, в усному викладенні студентам будь-якої частини науки з одного або декількох класичних творів, у письмових відповідях, написаних в аудиторії згідно із запитаннями викладачів, у розробці та тлумаченні джерел, у творах на запропоновані викладачем теми [72, 84].

Велику увагу проведенню практичних занять приділяли професори М. Бунге, Л. Загурський, М. Зібер, В. Незабитовський, О. Кістяківський. Про набуття цієї формою роботи більшої системності говорить факт її включення до навчального плану юридичного факультету Університету Св. Володимира. Практичні заняття зі студентами третього і четвертого курсів із дисципліни “Кримінальне право і судочинство” проводив професор Кістяківський; з поліцейського права зі студентами 3-4 курсів – професор Антонович, з цивільного права зі студентами першого і другого курсів – професор Демченко [18, 1].

У звіті професора Кістяківського йшлося про те, що практичні заняття з кримінального права у 1876/77 навчальному році полягали у вивченні студентом питання за вказаною працею з подальшим читанням свого матеріалу у вигляді лекції. У влаштованій після цього дискусії студенти робили зауваження, висловлювали заперечення. Обговоренням керував професор, який за допомогою сократівського методу роз’яснював питання, на які не була звернена увага. Вищесказане дає нам підстави стверджувати, що перелік цього виду роботи в Київському університеті був значно ширший визначеного М.Ф. Владимирським-Будановим. Він обмежував спектр практичних занять залученням “студентів до казуїстики судових рішень і формам судочинства справ” [8, 45].

Важливим нововведенням академічного життя в Російській імперії було запровадження в університетах з 1906/1907 навчального року предметної системи, замість курсової. У “Довіднику з вищої освіти” за 1911 р. називали недоліком курсової системи навчання шаблонне ставлення та обмеження свободи студентів, тоді як до переваг предметної системи (яка тривалий час існувала в країнах Західної Європи) – належали врахування індивідуальних здібностей у засвоєнні знань та розподілі відповідно з цим порядку вивчення наук [66, 4].

Безсумнівно, прагнення до індивідуального підходу в навчанні було позитивною стороною організації дореволюційної вищої освіти взагалі. Однак не завжди індивідуальний підхід належною мірою інтегрувався до реального

життя університетів України. По-перше, у 1906/1907 р. предметна система не була введена в Новоросійському університеті [21, 4].

По-друге, навіть після офіційного її затвердження в деяких університетах вона працювала з обмеженнями.

Однією з проблем вищої школи досліджуваного періоду був недостатній фаховий рівень викладання. Звичним було читання одних і тих лекцій з року в рік, з підручника, викладання дисциплін неспеціалістами [33, 109]. У 1860-ті рр. в університетах з'явилися талановиті молоді професори, які захоплювали молодь не тільки лекціями, а й своїми людськими якостями. Так, з 14 викладачів Київського університету 1870-х рр., на думку Д. І. Багалія, “було 9 більш-менш видатних; п'ятеро з них мали всеросійське, слов'янське, ба навіть європейське ім'я” [3, 274]. Разом з цим, більшість професури відокремлювала себе від студентства й не цікавилася його підготовкою: головним для них було „відчитати” лекцію [41, 87-89]. Лише деякі викладачі приділяли увагу науковій роботі студентів. Професор Київського університету М. Х. Бунге влаштовував повторювальні бесіди у вечірні години, запрошував молодь до себе додому, аби дати поради чи необхідні книги [62, 30], а В. Б. Антонович “захищав” студентів від інших викладачів, допомагав у працевлаштуванні [34, 13-15 зв.].

Щодо підготовки студентів до занять, тобто самостійної роботи студентів, то вона також різнилася в залежності від ВНЗ. Так, у закритих закладах з 18.00 до 21.00 молодь працювала в курсових кімнатах чи кімнатах для занять. Найкращим студентам дозволялося займатися з 22.00 до півночі. У цей час студентам заборонялося читати вголос, співати і відвідувати товаришів з інших кімнат, гучно розмовляти в коридорах, прилеглих до занятних кімнат [57, 12-13].

Студенти інших навчальних закладів часто до занять не готувалися. Студент київського університету Н. Д. Богатинов згадує про свої студентські роки так: “...щоденно повертався з університету о 16.00, обідав та йшов займатися репетиторством, сідав за лекції та читання не раніше 20.00” [10, 258].

Більшість наукою не захоплювалася, а займалася стільки, скільки було потрібно для складання іспитів, отримання будь-якого ступеня та посади [33, 7

зв.]. Проте були серед студентів і науковці, які виконували всі вимоги викладачів. До їхньої когорти належав М. Грушевський, який вночі працював над написанням медальної роботи [16, 51].

Наглядали за студентами різних факультетів також по різному. Найскладніше було гуманітаріям, особливо студентам історико-філологічних факультетів, за якими ретельно наглядали. Натомість студенти-юристи дозволяли собі не відвідувати лекцій, складаючи іспити за придбаними в інших конспектами [5, 52-53]. Відносини між студентами різних факультетів були непростими. Через непrestiжність і малолюдність на студентів історико-філологічних факультетів інші дивилися з висока. Така молодь відрізнялася скромністю та старанністю, юристи – франтуватістю.

А от семінаристи відзначалися працелюбністю, старанністю, кращою підготовкою до слухання філософських дисциплін, проте їм не давалися класичні мови і твори античних авторів; гімназисти, навпаки, мали проблеми з філософією. Значні труднощі під час навчання в КДА були в іноземців і колишніх універсантів [51, 14-15].

Досить сумлінними були жінки, чим вони і відрізнялися від чоловічої статі у навчанні. Порівняно зі студентами університетів, курсистки майже всі успішно склали випускові випробування.

Форми навчальної роботи в нових вищих навчальних закладах були традиційними: читання лекцій і проведення практичних занять. Але разом із тим, в архівних матеріалах є відомості про деякі особливості в організації навчального процесу. Про це свідчать матеріали звітів навчальних закладів, які склались щорічно. У літературі досліджуваного періоду розглядалися деякі аспекти особливостей організації навчального процесу, а саме іспитів, в приватних навчальних закладах.

Важливим доповненням до основного навчального процесу була і позааудиторна робота, яка, безумовно, поглиблювала і розширювала знання, отримані слухачами під час навчання, дозволяла залучити студентів до деяких форм удосконалення матеріальної бази новостворених навчальних закладів.

Так, із березня 1913 р. при Київських вищих жіночих курсах почав створюватися археологічний музей, в організації якого брали участь викладачі, випускниці, слухачки курсів. Директором його був приват-доцент В. Ю. Данилевич. До кінця 1913/14 навчального року вийшов перший випуск “Сборника археологического музея высших женских курсов в Киеве”, який надалі видавався в міру накопичення матеріалу. У збірнику друкувалися звіти музею, праці слухачок із археології і нумізматики, опис музейних колекцій [64, 3].

Кожне півріччя слухачки цих же вищих жіночих курсів мали здавати реферати, серед яких траплялися дослідження, засновані на самостійному вивченні першоджерел, що вносили часом дещо нове в розробку наукових питань.

У архівних матеріалах Одеських вищих жіночих курсів є звіти про діяльність на цих курсах літературного гуртка. На його засіданнях зачитувалися і обговорювалися реферати на різні теми (“Т. Г. Шевченко – його життя і твори”, “Андерсон як казкар”, “Жіночі типи у Чехова” тощо), а також проводилися додаткові заняття з дикції [50, 1].

Важливим доповненням до практичних занять на історико-філологічному відділенні були екскурсії, які проводилися в канікулярний час на всіх вищих жіночих курсах України. Наприклад, у 1909–1910 навчальному році слухачки Одеських курсів відвідали Петербург, Київ, Кишинів, а деякі побували в Греції і Фінляндії [*Там само*].

Центрами організації навчальної і наукової роботи у вищих навчальних закладах були кафедри. Причому принципи створення і діяльність кафедри дещо відрізняються від сучасних. У період, що розглядається, кафедри створювалися під конкретного професора і його наукову школу. Тому в документах тих або інших вищих навчальних закладів зустрічаються відомості, про те, що на відділеннях інституту “Заснуються кафедри... професорів ординарних і... екстраординарних, а саме: політичної економії – три; статистики та економічної географії – дві; ... цивільного і торгового права – три; ... товарознавства і технології – три...” [49, 187].

У КДА читання книг згідно із Статутом 1884 р (§ 121 та 127) було вказане як одне із занять студентів. Книги треба було брати з Академічної або студентської бібліотеки, склад і поповнення яких перебували під наглядом ректора.

Однією із форм занять студентів КДА була підготовка їх до репетицій та річних іспитів. Репетиції було введено постановою Ради від 26 жовтня 1884 р. Їхня мета – заохочення студентів до більш уважного слухання лекцій, репетиції сприяють більш ґрунтовному засвоєнню наук, а наставникам дають засіб для перевірки занять студентів і оцінки їхніх успіхів [2, 94].

Річні випробування складали 1899 р. з 28 квітня до 3 червня перед особливими комісіями. По суті, це були випускні іспити для четвертокурсників та перевідні для тих, хто закінчував I–III курси.

У інших ВНЗ також приділялася особлива увага у навчальному процесі кінцевому результату – екзаменам. Так, вихованці інституту казеннокоштных студентів складали півкурсів іспити в грудні і травні. Студенти університету, що одержували на них всередньому 2 бали або між двійкою і трійкою на двох поспіль іспитах, позбавлялися казенного утримання. Студент, що не з'являвся на іспит або не складав його, залишався без відпустки додому; юнаків, що своєчасно не закінчували піврічного іспиту з невідомої причини, саджали до карцеру на 3 доби; тих, що не з'являлися на піврічні випробування, – на 6 днів [7, 644-645].

У Ніжинському історико-філологічному інституті одна незадовільна оцінка не давала права переходу на вищий курс, за дві такі оцінки студента виключали [73, 1-13].

Заборгованість у всіх вищих гуманітарних закладах засуджувалася і каралася відповідними заходами. Лише методи покарання у цих вишах були різними. Так, у Харківському університеті 1860-х рр. студент, який не склав до 30 травня всіх екзаменів або отримав хоча б з одного предмета на практичних заняттях чи на іспиті оцінку, меншу від 3 балів, позбавлявся права переходу на наступний курс. Ті, що отримували матеріальну допомогу, здавали додатково піврічні екзамени з усіх предметів курсу; за продовження права користуватися

стипендією вони мали отримати в середньому 3,5 бали з головних предметів й не менше 3 балів з додаткових [55, 20-21, 29].

На Київських вищих жіночих курсах, до прийняття закону 19 грудня 1911 р. нездача не перешкоджала переходу на наступний курс; були випадки, коли дівчата вже по закінченню навчання доскларали заборговану дисципліну [32, 7].

За університетським статутом 1863 р. студенти складали іспити при переході з курсу на курс. 1884 р. було визначено два види іспитів: університетські (державні), що склалися в призначених для того міністром народної освіти комісіях, та факультетські – на вчені ступені; стипендії та інші види допомоги. У 1889 р. запроваджено обов'язкові півкурскові іспити з усіх факультетів, які з 1890 р. проводилися наприкінці другого та четвертого півріччя [60, 622]. Перевідних іспитів з третього на четвертий курс не було, а для переходу потрібно було здати залікову роботу [76, 333].

За даними, опублікованими у промові, що підбивала підсумки роботи університету Св. Володимира за 1897 р. на історико-філологічному факультеті напівкурскові екзамени складала 23 студенти, витримали – 20, не витримали – 3. У цьому році на згаданому факультеті навчалося 60 студентів. На юридичному факультеті з 385 студентів витримали напівкурсний екзамен 241 студент, не витримали – 46, не з'явилися – 35 [42, 97].

Ці цифри свідчать про вимогливість викладачів до занять студентів. Не всі студенти витримували іспити і в урядових комісіях після закінчення навчання. Так на історико-філологічному факультеті з 15 осіб, які побажали взяти участь в екзаменах, дипломи першого ступеня одержали 5 студентів, другого – 9. На юридичному факультеті іспити проходили 249 осіб, з них 28 одержали дипломи першого ступеня, 178 – другого ступеня [Там само, 99].

Усі випускники, які прослухали повний курс і пройшли передбачений контроль знань, одержали випускні свідоцтва. Як ми бачимо, існувала диференціація в оцінюванні кінцевого результату навчання, який впливав на подальшу кар'єру випускників.

Висока науково-педагогічна кваліфікація викладачів, їх громадська спрямованість створювали сприятливі умови для реалізації змісту навчання під час академічних занять, коли професори приват-доценти спілкувалися зі студентами в наукових гуртках, наукових товариствах тощо. Йдеться про те, що в гуманітарній освіті взаємозв'язок аудиторних занять із позааудиторними складав міцний фундамент підготовки майбутніх юристів, істориків, філологів тощо.

За статутом 1863 р. по закінченні навчання студенти складали випускний іспит на факультетах й отримували ступені кандидата, якщо відмінно склали повні іспити та отримали схвальні відгуки на представлену дисертацію або не подали дисертації, але були удостоєні медалі чи почесного відгуку за написання наукової роботи; і дійсного студента, якщо склали іспит задовільно, або на відмінно, але подали дисертацію, що не отримала схвалення факультетом [48, 105]. Остаточний іспит складався з усіх вивчених за роки навчання предметів. За університетським статутом 1884 р. на зміну випускному іспиту на факультетах проводили державні у комісіях, право допуску до яких надавалося за умови зарахування факультетами всіх півріч. Державні іспити здавали з тих предметів, з яких не було піврічних [75, 147], тим самим відбувався поділ дисциплін на головні та другорядні. Після складання таких іспитів студенти отримували дипломи першого або другого ступеня, що заміняли ступені кандидатів та дійсних студентів.

На підготовку до іспиту давалися 3–6 днів, протягом яких студенти, часто до виснаження, займалися підготовкою [43, 393]. Курсистки готувалися до іспитів з особливою ретельністю, адже боялися осоромитися перед універсантами [27, 71]. Звичним під час “екзаменаційної лихоманки” було побачити студентів, занурених у читання лекцій в кімнатах, алеях, садках [30, 11]. Підготовка до іспитів полягала в зазубрюванні літографованих лекцій й не передбачала ознайомлення з працями інших науковців, в т.ч. через небажання професорів рекомендувати на лекціях додаткову літературу. Так, в Київському університеті, аби добре скласти енциклопедію права, студенти мали дослівно вивчити підручник професора Ренненкампа [29, 20-21].

Іспити складалися в будь-який день тижня та час доби – як о 10.00, так і о 18.00, проводилися в усній та письмовій формах, оцінювалися за 5-ти бальною шкалою, де одиниця вважалася за оцінку. У закритих закладах екзаменування предмета часто проводили відразу у двох формах. На іспит юнаки з'являлися без жодних приналежностей, які видавалися в аудиторії. Тривалість випробувань складала 2–3 години, протягом яких заборонялося залишати приміщення [74, 7].

На початку ХХ ст. досить актуальною для академічної громадськості стала проблема корінної реорганізації навчального процесу ВНЗ. Детальному обговоренню вона піддалася на офіційних нарадах професорів у 1902, 1905, 1906 р. при Міністерстві народної освіти, присвячених реформі вищої школи в розробці основ нового університетського статуту. Вони дійшли висновку про необхідність заміни пануючої з початку ХІХ ст. у вищих навчальних закладах “курсової системи” викладання, побудованої на строго послідовному проходженні наукових дисциплін за допомогою обов’язкових лекцій і семінарів по непорушній програмі, з піврічними і річними іспитами в жорстко встановлений час, предметною. Прихильники останньої бачили “порочність” курсової системи у примусовості, що нівелює студентів, що ігнорує їхньої схильності. На противагу курсовій, система предметна не суперечила принципів індивідуалізації навчання, оскільки вона була присвячена не курсам, а навчальним планам, що склалися під керівництвом викладачів самими студентами, згідно їх науковим інтересам. Конкретний план являв собою творчо індивідуалізовану конфігурацію навчальних дисциплін, підлеглу задачі заглибленого вивчення головного предмета [5, 52].

Студент повинен був самостійно організувати свої заняття, складати іспити по мірі готовності до них і за узгодженням із викладачами, міг відвідувати тільки ті лекції, що вважав необхідними для ефективного освоєння індивідуального предметного плану. Найважливішу роль здобували практичні заняття (просемінарії і семінарії), індивідуальні консультації викладачів. У такій учбово-методичній ситуації професор ставав як би старшим науковим колегою студента.

Таким чином, початок ХХ ст. ознаменувалися існуванням у вищій школі курсової (до 1906 р.) та предметної систем навчання. Сутність курсової системи полягала в поділі часу перебування в навчальному закладі на рівні періоди. Перші два роки студенти слухали загальнообов'язкові та спільні для різних факультетів лекції, а з III курсу починалася спеціалізація.

У поточне життя російської вищої школи предметна система почала входити з 1906-1907 рр. Її суть полягала в спеціалізації з I курсу при зростанні спеціальностей і скороченні обов'язкових дисциплін. Відвідування лекцій ставало вільним, значна частина матеріалу студенти опановували самостійно [Там само, 53–54]. По-новому складали іспити. Обачно до неї підійшла університетська професура, узявши на себе роботу складання навчальних планів, у значній мірі однотипних у різних університетах. Для студентів були встановлені обов'язкові, незалежні від індивідуальних планів заліки й іспити, уведені графіки занять та ін. По суті, предметна система була зорієнтована на сильного студента й талановитого викладача й мала спрямування на формування студентської індивідуальності. Однак на практиці виявилось інакше.

У 1910-ті роки автономія вищої школи була скасована. Це було пов'язано з початком реакції. У період лютневої буржуазно-демократичної революції автономія була відновлена.

Отже, зміст і форми навчального процесу гуманітарних ВНЗ були такими, що студентська молодь більшу частину свого часу тратила на підготовку до занять та іспитів, відвідування лекцій і практичних занять, читання й написання творів. Зайнятість була такою, що вільного часу майже не було. Енциклопедизм навчальних дисциплін зазнавав цензурного контролю з боку держави. Майже відсутній зв'язок з практикою, недостатній фаховий рівень викладачів та їхня відстороненість від потреб студентства, догматизм у заучуванні предметів до іспитів сприяли підготовці не стільки фахівців своєї галузі, скільки вірнопідданих службовців. Ні курсова, ні предметна системи організації навчання не могли змінити ситуації, адже носили виключно формальний характер й не суперечили загальній державній ідеології. Тобто, навчальний

процес був організований так, щоб у студентства не вистачало часу на участь у академічних, національних та революційних заворушеннях. Та навіть такий урядовий метод не завадив участі студентської молоді у різноманітних антиурядових зібраннях і рухах. Будь-які звернення викладачів і студентів до керівництва з проханням про введення у навчальний процес національної складової зустрічали категоричну відмову. Реальна можливість не тільки підняти питання про українозначі кафедри і дисципліни, а й домогтися їх відкриття, з'явилася лише на початку ХХ ст. завдяки революційним подіям 1905-1907 рр.

Література.

1. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ ст. / В. Авсеєнко // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 264–265.
2. Аскоченский В. Исторія Кіевской духовной академіи, по преобразованіи ея, в 1819 году. – СПб., 1863. – 94 с.
3. Багалій Д. З автобіографії / Д. Багалій // З іменем... . – Кн. 1. – С. 275–276.
4. Бахтин. Указ. соч. // Киевлянин. – 1876. – № 113 (21 сент.). – С. 1.
5. Блонский П. П. Мои воспоминания / Блонский П. П. – М. : Педагогика, 1971. – 176 с.
6. Бузескул В. П. Образы прошлого (из моих воспоминаний) / В. П. Бузескул // Анналы. – 1922. – № 2. – С. 240.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира./М.Ф. Владимирский-Буданов. – Т.І: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – К. – 1884. – 445 с.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834-1884). /М.Ф. Владимирский-Буданов // Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. – К.: Типография имп. университета св. Владимира, 1884. – 59 с.
9. Воротинцев Н.И. Полный сборник правил приёма и программ высших, средних и низших общеобразовательных учебных заведений России. Мужских,

- женских, правительственных и частных на 1908-1909 учебный год./ Н.И. Воротинцев. – СПб. – 1910. – 498 с.
10. Воспоминания Н. Д. Богатинова // Рус. архив. – 1899. – Кн. 2. – С. 258.
11. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под ред. В.Г. Кинелева. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.
12. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России, 1856-1878. – М., 1992.
13. Голубев С. История Киевской духовной академии. Период до – могилянский. / С.Т. Голубев. – Вып. I. – К., 1886. – С. 12–13.
14. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – 632 с.
15. Гришунин П. В. Студенчество столичных университетов: структуры повседневной жизни. 1820-е – 1880-е гг. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / 16. Гришунин Павел Владимирович. – СПб., 2005. – 223 с.
16. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / [П. Сохань (відп. ред.)]. – К. : Книга, 1997. – С. 51.
17. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 338. – Спр. 82. – Арк. 49.
18. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1363. – Арк. 1.
19. ДАК. – Ф. 18. - Спр. 76. - 28 арк.
20. ДАК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 204. – Арк. 6. – 17 а.
21. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 20. – Арк. 4.
22. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
23. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2004. – 199 с.
24. Зайцева З.І. Володимир Антонович і інституціоналізація української науки // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 – 27 березня 1989 р., м. Київ: Доп. та повід. – К.: Київ. ун-т імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 62 – 71.
25. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на

- початку ХХ ст.: Дис...д-ра іст. наук. – К., 2000. – 470 с.
26. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – 392 с.;
27. Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // Чтения в Ист. обществе Нестора Летописца. – 1903. – Кн. 17. – Вып. II. – С. 71.
28. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. – СПб., 1863. – С. 74.
29. ІР НБУВ. – Ф. 317. – Спр. 56. – 86 арк.
30. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 1852. – Арк. 11, 17, 18 зв. – 19. – 31 а.
31. ІР НБУВ. – Ф. 175. – Спр. 2016. – Арк. 5-5 зв, 9-10. – 48 а.
32. ІР НБУВ. – Ф. 267. – Спр. 17. – Арк.7, 17. – 166 арк.
33. ІР НБУВ. – Ф. 410. – Спр. 4. – Арк. 6,7. – 54 арк.
34. ІР НБУВ. – Ф. 90. – Спр. 47. – Арк. 1-16, - 16 а.
35. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 172 с.
36. Київ с древнейшим его училищем академією. – К., 1856. – С.490.
37. Косінова Г.О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 288 с.
38. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства підросійської України II пол.XIX – поч. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2010. – 301 с.
39. Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 274 – 277.
40. Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / Н. Леваковский // Рус. старина. – 1917. – № 4–6. – С. 75–77.
41. Левитский А. Из студенческих воспоминаний / А. Левитский // Вестник воспитания. – 1906. – № 8. – С. 87–89.
42. Левицька Н.М. Підготовка фахівців-гуманітаріїв у вузах України на зламі XIX-XX ст.: досвід і проблеми. / Н.М. Левицька // Збірник наукових праць.

- Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2008. – Том XXI. – С.95-103.
43. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850 - 1855 гг. / И. В. Любарский // Харківський університет ХІХ - початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т 1. - С. 442.
44. Малышевский И. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. / И Малышевский. – К., 1869. – С.4,13. – 157с.
45. Маурер Т. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и ст. к 100-летию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской. – СПб., 2003. – С. 273.
46. Медалієва О.З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина ХІХ ст. – 1917 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 253 с.
47. Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1884. – № 10. – С. 44.
48. Общий устав императорских российских университетов. 1863 и 1884. – Одесса, 1901. – 226 с.
49. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – О.: Изд-е ОГУ, 1940. –197 с.
50. Отчет за 1913 год о состоянии и деятельности Одесских высших женских медицинских курсов. – ДАОО. – Ф. 62. – Оп.1. – д. 34.
51. Певницкий В. Ф. Мои воспоминания: [в 2 т.] / Певницкий В. Ф. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, Акционерного Общества печати и издательского дома П. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – С. 14-15.
52. Писарєва Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – 223 с.
53. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 368 с.

54. Правила для студентов и лазаретные правила // Известия Ист.- филол. ин-та князя Безбородко в Нежине за 1877 год. – 1877. – Т. 1. – С. 53.
55. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорского Харьковского университета. – Х. : Унив. тип., 1882. – С. 16.
56. Правила для студентов и сторонних слушателей лекций в императорском Харьковском университете. – Х. : Унив. тип., 1868. – С. 20–21, 29.
57. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании § 189 Устава духовных академий, а также указов и распоряжений высшего духовного Правительства. – К. : Тип. И. И. Чоколова. – С. 9, 11, 12–13, 14.
58. Правила для учащихся в Университете Св. Владимира // Университетские известия. – 1863. – № 10. – С. 7.
59. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
60. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.
61. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и записки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 629.
62. Ромер Ф. Київський університет в 1855-1860-ті роки / З іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 2 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., Заповіт . – С. 30.
63. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.
64. Сборник археологического музея высших женских курсов в Киеве. – К.: Тип. А.П. Гросман, 1913. – 42 с.
65. Смоляр Л. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – О.: Астропринт, 1998. – 408 с.

66. Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России. / Сост. Д. Марголин. — Киев: Изд-во “Сотрудник”, Изд-е 2. — 1911. — 507 с.
67. Стельмах С.П. Розвиток історичної науки наУкраїні другої половини ХІХ ст. — К., 1997. — 176 с.; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. — К.: Либідь, 1995. — 424 с.
68. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ — нач. ХХ в.). — К.: Наукова думка, 1991. — 100 с.
69. Струмилин С. Г. Богатство и труд . — СПб, 1905. — С. 180.
70. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті в 1834-1884 рр. — К., 1995. — 276 с.
71. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. — К., 1915. — С.432.
72. Университеты // ЖМНП. — 1871. — № 2. — С. 84.
73. ФДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 1105. — Оп.1. — Спр. 228. — Арк. 1-13. — 33а.
74. ФДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 1105. — Спр. 255. — Арк. 7-7 зв. — 180 арк.
75. Харьковский государственный университет: Библиографический словарь ученых Харьковского университета / Главный редактор В.А. Савич. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1995. — Т. 1: Ректоры (1805-1919), (1933-1995). — 127 с.
76. Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста / Н. Холодный // З іменем... . — Кн. 2. — С. 333.
77. ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 151. - Спр. 30. — Арк. 8.
78. ЦДІАК. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 1446. —Арк. 7, 12.
79. Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) / В. С. Чеважевский // Русская старина. — 1912. — № 6. — С. 555-585.
80. Шип Н. А. Київська духовна академія — центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ — початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. —С. 63–76.

81. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919). – К.: Фенікс, 2010. – 436 с.
82. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.
83. Юркина Н. Н. Повседневная жизнь московского студенчества: 1830–1890-е гг. : Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юркина Наталия Николаевна. – М., 2006. – 283 с.